

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСАШЕВЧЕНКА
ЕКОНОМІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ, МАКРО- І МІКРОЕКОНОМІКИ

КВАЛІФІКАЦІЙНА МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА
на тему:
**СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН**

студента 2-го курсу ОС «Магістр»
денної форми навчання
Спеціальності 051 «Економіка»
освітньо-наукової програми
«Економіка та економічна політика»
Бабича Євгенія Геннадійовича

Науковий керівник: к.е.н.,
доц. Томчук-Пономаренко
Наталія Володимирівна

Роботу допущено до захисту в Екзаменаційній комісії рішенням кафедри
економічної теорії, макро- і мікроекономіки від «__»_____ 2022 р., протокол
№__

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ	7
1.1. Сутність середнього класу	7
1.2. Характерні ознаки та передумови становлення середнього класу в системі соціально-економічних відносин	10
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ	14
2.1. Оцінка показників формування та становлення середнього класу	14
2.2. Соціально-економічні наслідки та напрями становлення середнього класу на прикладі Європейської країни.....	17
РОЗДІЛ 3. СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН	21
3.1. Сучасний стан та проблеми формування середнього класу	21
3.2. Ключові фактори подальшого розвитку середнього класу та формування середнього класу в системі соціально-економічних відносин.....	26
ВИСНОВКИ.....	30
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	34
ДОДАТКИ.....	39

ВСТУП

Середній клас та його проблеми активно обговорюються в Україні протягом усього 21 століття. Відбувається своєрідний розвиток політики становлення середнього класу, що крім того розглядається як «головна складова громадянського суспільства» та «основа соціальної стабільності». Ця група людей спроможна в повній мірі підтримувати ті групи населення, які є соціально пасивними, створюючи громадські структури, сплачуючи податки, сприяючи прозорості діяльності держави забезпеченні ефективності державних витрат і недопускаючи незаконне отримання гарантій, пільг, державних замовлень різноманітними приватними структурами.

Середній клас розглядається як домінуючий та особливий елемент прогресивної соціальної структури, який формує ту верству населення, що обслуговує своє життя, виходячи з надання переваги праву приватної власності, а також творчої, продуктивної та інтелектуальної праці. Формування середнього класу пов'язане зі стабільними процесами, які обґрунтовані сприянням розвитку малого та середнього бізнесу, економічним зростанням, підвищенням якості та рівня життя населення, зменшенням розриву між багатством та доходами малозабезпеченого та високозабезпеченого населення, тобто поляризації суспільства. Важливим фактором є достатній кваліфікаційний та освітній рівень населення загалом та середнього класу зокрема. З точки зору економіки середній клас є основним внутрішнім інвестором, податковим платником, який формує та визначає параметри внутрішнього ринку, включаючи виробництво та інші фактори.

На думку переважної більшості вчених, лише нагромадження та ефективне застосування середнього класу дозволить Україні наблизитися до міжнародних стандартів якості життя. Формуванню та розвитку такого соціального суб'єкту як середній клас, в першу чергу, повинна сприяти соціальна та економічна політика, що здійснюється державою. Саме середній клас підвищуючи власний добробут здатен забезпечити економіку робітниками з високим людським капіталом, який в свою чергу зміцнює

позиції середнього класу в суспільстві. Тому соціологи, науковці та аналітики детально досліджують середній клас, його становлення та розвиток, а останні десятиліття можна пов'язати з бурхливим розвитком різноманітних соціологічних досліджень та теорій, спрямованих на пошук та ідентифікацію відмінностей в середині не лише одного класу, але й інших прошарків суспільства і соціальних груп.

Проблеми становлення і розвитку середнього класу останнім часом привертають усе більшу увагу вітчизняних та зарубіжних вчених і практиків, зокрема: Бережи В., Александрова О., Бродська С., Бурега В., Шаповал М., Оксамитна С., Савчук В., Симончук В., Лібанова Е., Макєєв С., Хмелько В., Коломийчук В., Куценко О., Красота О., Парсонс Т., Парето В., Дюркгейм Е., Заславська Т., Т. Батлера, Паніотто В., Севіджа М., Корі Л., Головаха Е. та ін. При цьому концептуальне осмислення середнього класу нерозривно пов'язане з теоріями соціальної стратифікації, дослідженими в працях М. Вебера, К. Девіса і У. Мура, П. Бурдьє, М. Кона та ін.

Аналіз засвідчує, що в сучасній економічній літературі активно досліджуються можливості розвитку середнього класу в цілому, та в Україні здебільшого. Підвищений інтерес у цьому контексті виникає взаємодії середнього класу у сисиемі соціально-економічних відносин, його розвиток в сучасних економічних умовах. Але незважаючи на численність наукових розробок в цій сфері, проблеми розвитку середнього класу в Україні залишаються все ще недостатньо вивченими, тому потребують подальших досліджень, що і визначило мету та завдання пропонованої кваліфікаційної роботи.

Об'єктом дослідження є становлення та розвиток середнього класу в системі соціально-економічних відносин.

Предметом фактори становлення середнього класу в системі соціально-економічних відосин, його розвиток та формування якісно нового суспільства для досягнення економічного та соціального розвитку.

Метою кваліфікаційної роботи є розвиток теоретико-методологічних засад дослідження становлення середнього класу та розробка на цій основі науково-практичних рекомендацій щодо його розвитку в системі соціально-економічних відносин.

Для досягнення поставленої мети у ході підготовки магістерської роботи необхідно було вирішити такі завдання:

- дослідити сутність середнього класу;
- виокремити характерні ознаки та передумови становлення середнього класу в системі соціально-економічних відносин;
- здійснити комплексну оцінку показників формування та становлення середнього класу;
- дослідити соціально-економічні наслідки та напрями становлення середнього класу на прикладі європейської країни;
- охарактеризувати сучасний стан та проблеми формування середнього класу в Україні;
- обґрунтувати ключові фактори подальшого розвитку середнього класу та формування середнього класу в системі соціально-економічних відносин.

Методологічною основою кваліфікаційної роботи є загальнонаукові та економічні методи пізнання. Методи наукового абстрагування, індукції, дедукції, системного аналізу, єдності історичного та логічного були покладені в основу розкриття сутності та ознак середнього класу. Методи компаративістики та структурно-функціонального підходу застосовано в процесі аналізу емпіричних даних, які стосуються становлення середнього класу в системі соціально-економічних відносин. Висвітлення суперечностей і проблем формування середнього класу в Україні здійснено на основі абстрактно-аналітичного, емпірико-індуктивного та інституційного методів наукового пізнання.

Інформаційну базу дослідження становлять фахові наукові періодичні видання, наукові монографії, публікації, історико-економічна наука і

навчальна література, довідкові видання. У роботі використано нормативно-правові, довідково-інформаційні та аналітичні матеріали з обраної наукової проблематики, звіти міжнародних організацій, матеріали міжнародних науково-практичних конференцій, офіційних сайтів та матеріали, розміщені в мережі Інтернет.

Основні положення кваліфікаційної роботи були апробовані під час виступів та публікацій тез на XIX Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна 2021. На шляху до сталого розвитку» та XX Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна 2022. Цифрова трансформація економіки України в умовах пандемії COVID-19».

Структура. Кваліфікаційна робота складається із таких основних частин: вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ

На сьогоднішній день середній клас є рушійною силою економіки, так як виступає найбільшим по кількості і найстабільнішим прошарком суспільства. Проте цих характеристик недостатньо для повноцінного розуміння вагомості саме середнього класу і це поняття потрібно дослідити більш ґрунтовно. Для початку варто поговорити про теоретичний підход для визначення середнього класу і його суттєвого впливу на економічну систему в цілому. Щоб це зробити, необхідно розібрати підходи, які застосовуються у соціології для визначення середнього класу.

Аналізуючи цілу низку підходів до визначення середнього класу було визначено що вони розвивались приблизно рівномірно і кожне дослідження середнього класу у окремій країні чи регіоні викорисовує певний комплекс цих підходів для більш точної оцінки цього прошарку суспільства. Основні підходи, які викоистовуються на сьогоднішній день, зазначені у Додатку Б.

Отже, підходи доволі різноманітні і приділяють свою увагу різним соціально-економічним аспектам, згідно з якими можна зробити дослідження середнього класу

Дослідження середнього класу неможливо здійснювати без дослідження розшарування суспільства в цілому, тому значна кількість науковців вивчала розшарування суспільства і його вплив на соціально-економічну ситуацію в закритій системі такої як держава. Систему ознак і критеріїв розшарування суспільства у соціології називають соціальною стратифікацією. Крім того це поняття часто пов'язано з соціальною структурою суспільства, положенням у суспільстві окремого індивіда, тощо [2]. Сучасні емпіричні дослідження в області соціальної стратифікації і соціальної мобільності як у вітчизняній соціології, так і в західній спираються на теоретичні розробки і концепції М. Вебера, К. Девіса і У. Мура, П. Бурдьє, М. Кона та інших дослідників. Основні аспекти у їх поглядах можна дізнатись у Додатку В.

Якщо підсумувати погляди соціологів, які займались вивченням поняття соціальної стратифікації, то воно позначає фактично існуючу в тій чи іншій країні соціально-класову структуру, зазначене поняття характеризує сукупність ієрархічно впорядкованих щодо один одного соціальних груп, які займають різні місця в структурній організації суспільства. Диференціація населення за соціальним стратам (класам, прошаркам) обумовлена різним положенням громадян щодо таких соціальних критеріїв, як влада, власність, доходи і престиж [4]. Різні соціальні групи пов'язані між собою політичними, економічними і культурними відносинами, а також є суб'єктами функціонування всіх соціальних інститутів даного суспільства. Середній клас є невідомо частиною цієї системи, адже в процесі економічного розвитку розвинулась сучасна ринкова економіка, яка дозволила більшості людей жити на відносно високому рівні і в значній мірі впливати на економічний, політичний та соціальний розвиток.

Багаті займають самі привілейовані посади і мають найбільш престижні професії. Як правило, вони пов'язані з розумовою працею і краще оплачуються, пов'язані з виконанням управлінських функцій. Королі, вожді, царі, президенти, великі бізнесмени, політичні лідери, вчені, діячі мистецтв та багато інших подібних освічених та шанованих груп людей становлять еліту суспільства. Проте з плином часу розвиток економіки дозволив значній кількості людей забезпечувати свої базові потреби і прагнути отримання нових привілеїв від свого професійного освітнього і культурного становища. Подібні представники суспільства на сьогоднішній день формують той самий середній клас, який на сьогоднішній день завдяки своїй масивності відіграє вирішальну роль у житті суспільства. До середнього класу в сучасному суспільстві відносять юристів, лікарів, викладачів, кваліфікованих службовців, дрібну і середню буржуазію [1].

Якщо говорити про структуру суспільства в Україні, то по суб'єктивному опитуванні що було здійснено в 2020 році приблизно 2 відсотки складає вищий клас, 17 середній і 38 нижчий (Додаток Г). Проте також існує так звана

периферія середнього класу, це фактично нижчий клас, але в короткотерміновій перспективі вони можуть перейти у склад середнього класу без зачних змін у своєму житті. Це свідчить про невисоку кількість середнього класу в Україні і необхідності в подальшому дослідженні.

Основою системи соціально-економічних відносин, як не дивно, є соціально економічні відносини. Якщо говорити про значення цього поняття, то зазвичай під ним розуміють відносини, які виникають між членами суспільства з приводу матеріальних і духовних благ, їх розподілу, виробництва та обміну. Основу цих відносин становлять відносини власності на засоби виробництва і виготовлений продукт.

Соціально-економічні відносини зумовлюють систему зв'язків «людина - людина» [3]. До них відносять закономірності розвитку відносин власності (передусім на засоби виробництва), тісно пов'язаних з ними розподілу і відтворення виробництва суспільних продуктів в цілому як економічного кругообігу, який відбувається через виробництво, обмін, розподілі споживання продуктів та послуг.

Дослідження соціально-економічних відносин розкриває соціальні можливості інтеграційних процесів в сучасному суспільстві та управлінні господарством. Це дозволяє також визначити рівень відповідності економічної діяльності вимогам зростання суспільного багатства і пов'язаним з ним інтересам переважної більшості членів суспільства. Вивчення соціально-економічних відносин дає змогу побачити, хто реально володіє засобами виробництва та фінансами, привласнює їх, тобто в чиїх інтересах відбувається розподіл вироблених продуктів та послуг, і, нарешті, як і скільки людина працює на себе та інших членів суспільства.

В основі життя людей завжди лежать потреби матеріального характеру. З метою досягнення того чи іншого результату люди вступають у відносини між собою. Це створює в суспільстві різноманітні соціально-економічні відносини - майнові, особисті немайнові, адміністративні, трудові, шлюбно-

сімейні, фінансові та інші. Отже, соціально-економічні відносини втілюються насамперед у певних юридичних нормативних актах.

Основу соціально-економічної системи повинні становити відносини власності. Вони завжди були тим стрижнем у суспільстві, навколо якого формувались і розвивались всі інші суспільні відносини. Привласнення матеріальних та духовних благ у різних економічних системах складає суть економічних відносин, що виражаються поняттям «власність». Проте серед вчених-економістів досі немає єдності в трактуванні відносин власності.

Середній клас, як важливий елемент соціальної стратифікації безумовно відіграє важливу роль в системі соціально-економічних відносин. Так, він купує товари, інвестує кошти, здійснює обмін та здійснює діяльність в усіх основних напрямках економічної діяльності і таким чином всуває в цю систему соціально-економічних відносин і здебільшого відіграє роль рушійної сили. Це можна зрозуміти в повній мірі, якщо звернутись до ознак середнього класу (Додаток Г).

Ознаки середнього класу чітко характеризують його як невідомого члена системи соціально-економічних відносин і важливий елемент економічного розвитку в цілому. Середній клас розвиває економіку і стимулює розвиток системи соціально-економічних відносин в той час коли вони стимулюють його розвиток і в цьому плані вони доповнюють один одного. Тобто розвиток середнього класу не тільки результат позитивної економічної динаміки, а й джерело подальшого сталого економічного зростання та розвитку системи соціально-економічних відносин. Для реалізації амбітних довгострокових цілей необхідне існування вагової соціальної групи, здатної сприймати та реалізовувати інновації та модернізації у всіх сферах життя. Таку роль може і має виконувати масовий середній клас. Ця роль середнього класу зумовлена наступним:

1. Середній клас це найбільш продуктивна, освічена та ефективна робоча сила, яка концентрує людський та соціальний капітал нації.

2. Середній клас - клас, що володіє власністю, та зацікавлений у стабільності економічних, фінансових та соціальних інститутів, у тому числі інститутів, що регулюють відносини власності.
3. Серединний стан середнього класу в системі соціальних відносин визначає його найважливішу роль у стабілізації загальної соціальної структури та забезпечує зв'язок між різними соціальними групами.
4. Середній клас - активний економічний суб'єкт споживчого ринку, від його активності залежать стан та перспективи розвитку цього ринку.
5. Середній клас - провідник інноваційних форм економічної, споживчої та фінансової поведінки, він перший освоює передові практики та транслює їх усьому суспільству.
6. Середній клас - основний платник податків і, таким чином, співінвестор соціальної сфери.

Середній клас дійсно відіграє вагому роль у системі соціально економічних відносин і є одним з членів такої об'єктної системи. У додатку Д представлені результати зіставлення загальних функцій об'єктних систем із конкретними функціями середнього класу економічної системи країни.

З проведеного зіставлення загальних функцій об'єктної системи та конкретних функцій середнього класу можна зробити такий важливий висновок: для існування середнього класу як окремої системи у суспільстві він повинен реалізовувати всі зазначені функції у сукупності. Дві функції об'єктних систем нерозривно пов'язані. Вилучення будь-якої функції порушує зовнішню цілісність систем середнього класу та соціально-економічних відносин, об'єктна система втрачає свою сутність та ідентичність.

Базовими факторами, які впливають на формування середнього класу є:

- економічні фактори – конкуренція, ринкова економіка, приватна власність. Також поряд з цим вагомим є залучення коштів людей що працюють закордоном як інвестицій у створення малих і середніх підприємств, що сприяє підвищенню важливості середнього класу і його користі для всього суспільства;

- політико-правові фактори – правова свідомість громадян, політична стабільність, розвиток громадянського суспільства та стабільна законодавча база.
- соціальні фактори – соціальна роль, освіта та соціальний статус. Тут важливо не тільки сприяти розвитку освіти, але й вести просвітницьку роботу через засоби масової інформації щодо підвищення соціального статусу та ролі представників середнього класу.

На сьогоднішній день відсутній певний консенсус стосовно визначення середнього класу, адже як ми розбирали раніше є значна кількість підходів, які відрізняються один від одного і розглядають різні аспекти соціально-економічних відносин. Мало того крім різниці в підходах кожен дослідник середнього класу імплементує свій досвід для визначення цього складного прошарку суспільства, тому і виникають різні оцінки кількості та якості середнього класу. Проте у Додатку Е було узагальнено основні показники віднесення населення до цього прошарку суспільства.

Отже, середній клас це рушійна сила економіки, так як він виступає найбільшим по кількості і найстабільнішим прошарком суспільства. Існує значна кількість підходів до визначення середнього класу, які часто опираються на різні аспекти: так суб'єктивний на особисті судження індивіда, ресурсні на наявність у особи певного капіталу а власності, а комплексний на освітні, культурні та професійні характеристики, проте вони ніколи не використовуються незалежно і здебільшого для досліджень використовується перна комбінація цих факторів.

Ціла низка науковців здійснювала дослідження середнього класу у розрізі соціальної стратифікації і на сьогоднішній день на основі них і формується сучасне уявлення про цей прошарок суспільства. Серед них М. Вебер, К. Девіс і У. Мур, П. Бурдьє, М. Кон та інші.

Система соціально-економічних відносин тісно пов'язана з середнім класом, адже вони стимулюють розвиток і в певній мірі доповнюють один одного, це створює певний взаємозв'язок, який допомагає існувати сучасному

суспільству в тому стані, в якому він зараз є. Ознаки та функції середнього класу це чітко підтверджують і показують його вагомість для сучасної економіки.

Існують різноманітні фактори, що стимулюють розвиток середнього класу, до яких відносяться економічні, політико-правові та соціальні, усі вони в певній мірі важливі і цей прошарок суспільства не міг би існувати в повній мірі без кожного з цих факторів.

Так як існує ціла низка підходів до вивчення середнього класу, то і показники віднесення населення до середнього класу від різних організацій та дослідників досить різні. Вони залежать від домінуючого підходу, країни та соціально-економічної системи, яка в ній функціонує, тому на сьогоднішній день відсутній певний консенсус стосовно визначення середнього класу і його чітких характеристик.

РОЗДІЛ 2

ПЕРЕДУМОВИ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ

Середній клас є соціальною базою ринкової економіки та політичної демократії. «Середній клас» - поняття досить розпливчате. У розвинених демократичних країнах основним критерієм приналежності людини до цього класу є певний дохід із законних джерел і забезпечення гідного рівня життя. Коли середній клас становить більшість, держава має необхідні передумови для стабільного розвитку в умовах ринкової економіки та політичної демократії.

Враховуючи, що основним критерієм є споживання, до середнього класу належать ті, хто:

- володіє хоча б мінімальним набором майна, що забезпечує комфортне життя. (для українського суспільства - це власність на житло, набір якісної побутової техніки, тощо);
- має грошовий дохід, що дозволяє забезпечити не лише мінімальні потреби, а й споживання речей та послуг, які не є предметами першої необхідності [29].

В Україні наявність нерухомості не може бути критерієм приналежності до середнього класу, оскільки більшість громадян проживає в приватизованих квартирах, які отримали за радянських часів. І навпаки, відсутність особистого автомобіля може бути наслідком того, що зараз люди вкладають гроші в освіту чи нове житло. Кожна країна має свою специфіку та «норму» щодо доходів, якості житла та рівня освіти.

До показників формування середнього класу можна віднести:

- здійснення структурних перетворень економіки;
- формування особливої світоглядної позиції;
- зміни в психології суспільства;
- перегляд стереотипів поведінки [32].

Крім того виділяють три основні ознаки, які також важливі для формування середнього класу: рівень матеріального добробуту, соціальний статус та самоідентифікація. Згідно з результатами дослідження, проведеного Київським інститутом проблем менеджменту імені Горшеніна, третину українців суб'єктивно відносять себе до середнього класу. Залежно від підходу та вибору критеріїв оцінка українського середнього класу коливається від 10 до 40%. У той же час західні соціологи не стикаються з цією проблемою: незалежно від підходу, близько двох третин населення підпадає під поняття «середнього класу». Це пов'язано з тим, що в західних суспільствах існує висока узгодженість статусних позицій: відповідність внесків (освіта, професіоналізм) і винагороди (дохід, престиж, влада) (Додаток Є). На відміну від українського суспільства, в якому немає прямого зв'язку між професійним освітнім статусом, доходом, престижем та соціальною самооцінкою. Ті професійні групи, які в Західній Європі та США масово входять до середнього класу (вчителі, лікарі, науковці), мають в Україні низькі доходи, а ті українці, які ідентифікують себе як середній клас, часто не мають достатнього рівня освіти та професіоналізму [13].

У розвинених країнах середній клас становить понад 70%. В Америці зарплата середнього класу починається від 1500 доларів на місяць і не має верхньої межі. Тому в США кажуть, що 95% американців належать до категорії «середніх». У Німеччині люди з місячним доходом близько 5000 доларів належать до середнього класу. В Італії середній клас не виділяється за рівнем доходу – належність до нього визначає рівень освіти людини. Наприклад, італійський сантехнік може заробити більше, ніж лікар. Але в очах суспільства вони належать до різних соціальних груп [29].

Однією з головних ознак українського середнього класу можна вважати складність його ідентифікації. Якщо дослідник - економіст, він буде говорити про «середні класи» як про групи із середнім рівнем доходу. Якщо це соціолог - як люди відчують себе в соціальному просторі і про свою освіту. Деякі виходять з того, що за доходами українців неможливо порівняти з

американським середнім класом. Інші вважають, що Україна має високий ступінь охоплення населення вищою та середньою спеціальною освітою, а тому, судячи з цим критерієм, вся країна належить до середнього класу [32].

Для впровадження політики, яка б стимулювала становлення та розвиток повноцінного середнього класу в Україні та в цілому, необхідно звернутись до зарубіжного досвіду. Так, на мою думку найкращим прикладом для України є Польща, адже на початку 90-тих років ці країни знаходились у подібних соціальних, економічних та політичних умовах: колишні країни соціалістичного блоку з плановою економікою, які прагнуть впровадження ринкової моделі економіки за розвитку за принципом Західної Європи та США. В подальшому Польща досягла більших успіхів у впровадженні ринкових принципів функціонування і на сьогоднішній день значно випереджає Україну в економічному плані, так якщо в 2020 році ВВП України склало близько 156 млрд дол. США, то цей же показник Польщі склав 594 млрд дол. США при приблизно однаковій кількості населення, що є доволі суттєвою різницею.

Поява середнього класу у Польщі пов'язана з політичними, економічними та соціальними перетвореннями, що розпочалися наприкінці 1980-х років. Зміни було проголошено першим незалежним урядом Тадеуша Мазовецького. Процеси проходили переважно у межах соціальної ринкової економіки. Проте, починаючи з 1991 року, офіційні урядові програми висувують на перший план такі елементи нової соціально-політичної та економічної політики, як ринкова економіка, економічний лібералізм і віддають перевагу приватному підприємництву. Характерною рисою посткомуністичної трансформації у Польщі та інших країнах Центральної та Східної Європи було будівництво політичними елітами капіталізму з нуля [8]. У Польщі частка приватних підприємців узгоджується із рівнем розвитку індивідуальної власності. Якщо наявність приватного бізнесу ідентифікує середній клас, то у 1990-х роках було зроблено крок у правильному напрямку адже і в останні роки спостерігається ріст державних та приватних

підприємств, які стимулюють розвиток економіки в цілому та середнього класу як її рушія (Додаток Ж).

У Польщі збільшилася кількість приватних компаній, а також кількість власників, які представляють сектор малих та середніх підприємств. Сектор МСП (малі та середні підприємства) нині становить переважну більшість підприємств у Польщі – 99,8%. Серед них найчисленнішою групою (96,5%; 2 млн) є мікропідприємства. Частка малих підприємств у структурі польських підприємств становить 2,6% (53,8 тис.), середніх – 0,7% (15,3 тис.), а великих – лише 0,2% (3,6 тис.). З початку соціально-економічних змін у Польщі частка сектора МСП у виробленому ВВП збільшується. Понад 62% усіх зайнятих нині працюють у секторі підприємств, що робить його найбільшим роботодавцем. Тоді ж чисельність працівників у цьому секторі збільшилася більш ніж на 2,5 млн. осіб. Це значною мірою залежить як від внутрішньої економічної ситуації в Польщі, так і від розвитку сектору МСП, в якому динамічно зростала зайнятість протягом останніх 30 років. Наприклад, якщо у 1997 р. у секторі малого та середнього бізнесу знайшло роботу 62,5% усіх працівників сектору підприємств, то у 2020 р. вже 68,3%. Більшість людей працюють на мікропідприємствах – майже 4 млн осіб – 40,4% від загальної кількості зайнятих у секторі підприємств, за ними йдуть великі підприємства – понад 3,1 млн осіб – 31,7% від загальної кількості працівників. У 2020 р. понад 1,6 млн осіб працювали на підприємствах середньої величини та 1,1 млн на малих підприємствах.

У Польщі гірший показник кількості підприємств по відношенню до чисельності населення країни. З результатом 41 підприємство на 1 тис. жителів Польща посідає 22 місце в ЄС. Високим рівнем цього показника серед країн ЄС можуть похвалитися Чехія (95), Португалія (75), Словаччина (74), Швеція (70) та Греція (64). Найнижчий рівень – у Румунії (23), Великій Британії (29) та в Німеччині (31).

Аналізуючи проблеми збільшення чисельності власників підприємств у Польщі слід звернути увагу на питання модернізації професійної структури.

Наприклад, професор Генрік Доманьський вважає, що формування основ середнього класу в Польщі супроводжується збільшенням кількості людей з вищою освітою, зростанням кількості керівників компаній та фахівців, які називаються інтелігенцією. При цьому передбачається, що, як і в західних країнах, які займають посади, що вимагають високого професіоналізму та управлінської кваліфікації, рано чи пізно почнуть формуватися бажані орієнтації, позиції та спосіб життя. Дослідження, проведені у Польщі наприкінці 1990-х рр., свідчать, що у 1982–1999 рр. зросла відносна частка інтелігенції – юристів, лікарів, учених, вчителів середніх шкіл, економістів та культурних діячів. Чисельність цієї категорії збільшилася з 3,2% 1982 р. до 4,5% 1999 р. Щодо управлінського персоналу, то після 1989 р. його кількість скоротилася, досягнувши 1999 р. виключно низького рівня 1% [8].

З нинішньої перспективи здається, що це явище було свідченням тимчасової стагнації, бо ситуація змінилася разом із відновленням економіки. Згідно з даними, що містяться в додатку 3, у період 2008–2020 років у Польщі кількість фахівців (наукових працівників, лікарів, економістів, юристів тощо) збільшилася на 5,9 в.п., працівників сфери побутових послуг та торгівлі – на 3,3 в.п. та вищого керівництва – на 2 п.п. Інші соціально-професійні категорії характеризувались зменшенням чисельності. Крім того, у процесі економічних перетворень у Польщі з'явилося багато нових професій у банківській сфері, страхуванні та консалтингу, а також у маркетингу та рекламі. Проте польські економісти, як і соціологи, наголошують, що політичний та економічний перелом 1989–1990 років не викликав глибоких змін у професійній структурі.

У Польщі основою середнього класу є менеджери та бізнесмени. Це досить велика група, яка відрізняється підприємливістю, працелюбністю та визнанням польських звичаїв та цінностей, таких як відданість батьківщині, регіону, місту, професійному суспільству та церкві. Частина з них заробила стан за допомогою коштів, отриманих напівлегально або незаконно, часто за

згодою ліберальних кіл правлячих еліт (що, до того ж, досить часто виявляється у різних судових справах) [8].

Отже, в Україні на сьогоднішній день здійснюється формування середнього класу, проте по причині ряду соціально-економічних та політичних проблем це відбувається не дуже швидко. Це пов'язано з тим, що неможливо в повній мірі задовільнити матеріальні ознаки формування середнього класу. В плані освіти та культурного рівня (соціальні показники) населення України займає високі позиції, адже вища освіта мало не соціальна норма і значна кількість людей її здобуває. Але рівень доходу, який є чи не визначним для середнього класу, адже коли людина забезпечена всім необхідним то вона може виділяти час на інші речі, крім потреб у виживанні, знаходиться на доволі низькому рівні. В залежності від підходу на сьогодні середній клас в Україні займає від 10 до 40 відсотків, проте науковці схиляються до того, що в основному 10-20 відсотків можна віднести до цього прошарку суспільства. Для його подальшого розвитку та становлення необхідно в повній мірі задовільняти показники, так як здійснення структурних перетворень економіки, формування особливої світоглядної позиції, зміни в психології суспільства, перегляд стереотипів поведінки.

На прикладі Польщі, яка на початку дев'яностих років була в дуже подібній ситуації, що й Україна, ми змогли дослідити, що для формування міцного середнього класу необхідне здійснення чималої кількості реформ. Уряд Польщі здійснював реформи по децентралізації, стимулював розвиток малого та середнього бізнесу, реформував освіту для підвищення кількості кваліфікованих працівників, що допомогло вийти Польщі на європейський рівень по частці середнього класу в країні [8].

Україні необхідно використовувати польський досвід як приклад до наслідування, адже наші країни багато в чому подібні. Сьогодні Україна рухається в тому ж напрямку, проте з перемінним успіхом, адже якщо реформа децентралізації та освітня реформа проходять доволі успішно, то малий і середній бізнес доволі сильно зарегульований, що заважає нашій державі

використовувати один з основних ресурсів для стимулювання середнього класу.

РОЗДІЛ 3

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Процеси трансформації системи суспільства призвели до різкої диференціації доходів населення та розшарування суспільства за соціальними ознаками. Поява потужного середнього класу, який, як вважають, виконує функції економічного донора та стабілізації суспільства, багато аналітиків розглядають як критерій ефективності реформ та запоруку економічного та соціального розвитку.

Дослідивши цілу низку джерелможга зазначити, що експерти стверджують, що за двома основними критеріями, а саме за рівнем життя та освіти, середній клас становить близько 10% населення. Якщо врахувати ще одну визначальну характеристику, а саме політичні погляди та активність, то український середній клас втратить до 5%. Річна заробітна плата жителів сучасної України, які відповідно до соціологічних досліджень відносять себе до середнього рівня, становить близько 170-200 тисяч гривень на рік. Дохід, основною частиною якого є заробітна плата, є одним з основних показників рівня життя населення. Його розмір залежить від багатьох видів діяльності, що характеризують поточний стан економіки країни. На сьогодні економіка України перебуває у поганому стані через військові дії на її території. Слід зазначити, що аналіз динаміки номінальної та реальної заробітної плати дуже важливий [22].

Слід зазначити, що саме цей період виявився визначальним для України в її історичному розвитку. Українська держава, перебуваючи під впливом дестабілізуючих зовнішніх факторів та руйнівних внутрішніх агентів, занурюється в небезпечну зону нестабільності. Це перешкоджає формуванню повноцінного середнього соціального шару. Найбільша частина українців, які відносять себе до середнього класу, мають річний дохід нижче 6000 доларів на рік. Фактично за рівнем доходів ці люди належать до найбідніших соціальних

верств українського суспільства. Щодня їм доводиться думати не про культурний та інтелектуальний розвиток, а про те, як забезпечити сім'ю прожитками та мінімумом необхідних. Процес формування середнього класу, який відповідав би критеріям майнового стану та особистих доходів розвинених країн, є на початковому етапі. Причина в основному - низький рівень життя населення. Крім того, багато людей, які не далекі від статусу середнього класу, отримують значну частину доходів неофіційно і не сплачують податки. Це призводить їх до суперечливих відносин з державою, а отже, і до труднощів на шляху реалізації соціальної функції, а саме бути основою соціальної стабільності. Однією з фундаментальних соціальних проблем України є відсутність у розвиненого громадянського суспільства можливості відстоювати інтереси української більшості. [16]

Зростання тіньової економіки спричинено через податковий тиск представників малого та середнього бізнесу. Фінансово-промислові групи перешкоджають конкурентоспроможності та рівним умовам господарювання. Ця система потребує революційних змін. Без них не має сенсу говорити про формування адекватної соціальної політики у сфері побудови міцної соціальної структури, де переважатиме середній клас.

Малий бізнес грає економіки будь-якої країни велику роль. Він є невід'ємною частиною розвитку соціально-економічної системи країни, забезпечуючи стабільність ринкових відносин, залучаючи більшість громадян країни шляхом відкриття ними власної справи, для забезпечення високої ефективності виробництва на основі спеціалізації та кооперації виробництва. Це сприятливо позначається на зростанні національної економіки.

Розвиток малого бізнесу в Україні відповідає загальносвітовим тенденціям і веде до формування гнучкої змішаної економіки, поєднання різних форм власності та адекватної моделі господарства, в якій реалізується складний синтез конкурентного ринкового механізму та державного регулювання великого, середнього та дрібного виробництва. Мале підприємництво існує і розвивається як відносно самостійний сектор сучасної

економіки, що передбачає співіснування та взаємодію організацій різних типів та розмірів, у тому числі дрібних. У той час як великий бізнес забезпечує базові потреби національного господарства, використовуючи ефект економії на масштабах виробництва, малі підприємства задовольняють локальний попит чи специфічні потреби у спеціалізованій продукції та послугах [13].

Динаміку розвитку підприємств по їх розміру можна розглянути у додатку И.

Величезний потенціал, закладений у малому підприємстві, дозволяє розглядати його як фактор виробництва поряд з матеріальними, фінансовими та людськими ресурсами.

Загалом у державах із розвиненою ринковою економікою особливе значення надається підтримці малого бізнесу. Як показує аналіз досвіду розвинених країн, таких як США, Великобританія, Японія, Німеччина а також розвинених постсоціалістичних країн (Польща, Угорщина), - скрізь здійснюються заходи щодо сприяння розвитку та саморозвитку малого підприємства, що допомагають їм увійти на ринок, зайняти нішу, знайти партнерів, джерела фінансування, збутові ланцюжки, знизити системні ризики та інші загрози. Дрібний бізнес присутній у всіх сферах та галузях економіки. Функціонування малих підприємств демонструє хорошу адаптацію зовнішніх умов, своїм розвитком зміцнюючи ринкові відносини [16].

Таким чином, через свою гнучкість і швидкість прийняття рішень малим підприємствам легше контролювати процеси виробництва, що означає їх стабільність і легше реагувати як на різкі глобальні економічні зміни на ринку, так і на дрібні зміни попиту та пропозиції. Їм притаманні висока маневреність виробництва порівняно з великими підприємствами, здатність до швидкого впровадження нової техніки та технологій, ефективніше використання виробничих потужностей.

В економіці місце та роль малого підприємства визначаються його функціями та реальним внеском у суспільний розвиток. Малий бізнес сьогодні є «локомотивом» усіх тих економічних процесів, які сьогодні відбуваються в

економіці, та основою для сталого розвитку економіки будь-якої країни, як галузь та сфера соціального економічного та політичного життя. У розвинутих країнах немає єдиного підходу до визначення малого бізнесу. Малий бізнес - це сфера застосування індивідуальних здібностей людини, спосіб самореалізації особистості людини. У сфері малого підприємництва здійснюється більшість інновацій, що сприяє науково-технічному прогресу та формуванню «середнього класу» як найважливішого чинника соціальної та політичної стабільності суспільства. Малий бізнес у більшості провідних країн сприяв політичній та соціально-економічній стабілізації, створення середнього класу, подолання рецесії, створення нових ринків, послідовного проведення реформ [13].

Якщо мале підприємництво зосереджено переважно у сфері торгівлі, і послуг, середні підприємства працюють у галузях, створюють вищу додану вартість - обробній промисловості, будівництві, сільське господарство. Крім того, середній бізнес створив з нуля або серйозно модернізував такі галузі, як мережевий рітейл та білборди, споживче кредитування, стільникова телефонія, приватна медицина, інформаційні технології, птахівництво, м'ясопереробка. Це, зазвичай, інноваційні високопродуктивні компанії, тому їм і приділяється особлива роль економіці.

Багато експертів вважають, що новий імпульс до зростання малих і середніх підприємств в умовах, що склалися, може дати доступ до вигідних кредитів. Але негативні тенденції на ринку кредитування цьому не сприяють.

Ефективність демократичних перетворень залежить від їх кількості та якості; саме середній клас є соціальною базою для багатьох реформ, які відбуваються в сучасній Україні. Адже представники середнього класу у своїх ціннісних перевагах орієнтовані на ринкову економіку, конкуренцію та приватну власність. Соціально-демографічна структура українського середнього класу загалом узгоджується з уявленнями про середній клас у розвинених країнах – за віковими та освітніми показниками. Його ядро становить 12–15% населення. Більше того, на периферії середнього класу є

шари, представники якого відповідають не всім, а лише одному чи декільком критеріям зарахування до середнього класу. Їх називають потенційним середнім класом, він становить майже 35% населення. До нижчого класу себе віднесли 31% респондентів, до вищого – трохи більше 1%. Серед середнього класу виділяють п'ять найбільших груп: спеціалісти (36% від усього середнього класу), кваліфіковані робітники (15%), підприємці (11%), керівники (10%), пенсіонери (9%) [13].

Специфіка середнього класу в Україні полягає в тому, що він успадкував від радянської соціальної структури відносно високу залежність своїх представників від держави. Серед них є надто мізерна частина власників – підприємців, фермерів та орендарів. Переважну більшість становлять працівники та особи, які знаходяться на утриманні суспільства або членів їхніх сімей (пенсіонери, учні, студенти). Це робить середній клас України надзвичайно чутливим до економічної та політичної ситуації, уразливим до криз та залежним від ситуації на ринку праці (наявність робочих місць та ціна робочої сили). Усі ці фактори «активізувалися» після подій 2013/14 року, що призвело до певних змін у національному середньому класі.

Найважливішими механізмами формування класів є:

- 1) усвідомлення індивідами свого «соціального Я»;
- 2) прагнення до реалізації своєї діяльності та структурного потенціалу;
- 3) наявні і водночас мобільні конструктивні обмеження дій [22].

Якщо наявність середнього класу як елемента соціальної структури в Україні не викликає сумнівів, то процес його формування як цілісної соціальної спільноти далекий від завершення. По-перше, нинішній середній клас є своєрідним «перехрестям» мобільності, коли найбільш інтенсивні рухи в суспільстві відбуваються або всередині середнього шару, або між ним та іншими секторами суспільства. Звідси виникають труднощі зі спробами чітко охопити кордони середнього класу, оскільки вони мобільні та мінливі. По-друге, у цих умовах групи та верстви, що утворюють середній клас, досить неоднорідні як за соціальним походженням, так і за місцем у системі поділу

суспільної праці. Формування українського середнього класу відбувається не стільки за рахунок припливу нових людей, скільки завдяки адаптаційним здібностям його представників. Тому сьогодні в Україні середній клас, з одного боку, дуже мобільний, а з іншого – це конгломерат таких соціально-професійних груп, інтереси яких у нинішніх умовах важко узгодити [30].

Враховуючи це, можна стверджувати, що перспективи середнього класу неоднозначні. В однаковій мірі можливий як розвиток ідентифікованої групи в бік середнього класу європейської моделі, так і маргіналізація цієї групи, втрата її схильності до прояву соціальної активності. З одного боку, щодо найближчих перспектив розвитку середнього класу в Україні можна стверджувати, що якщо не усунути фактори, які перешкоджають його формуванню, то середній клас залишиться мовчазною меншістю.

Проте політичні і економічні зміни останніх років передбачають подальші процеси самоорганізації середнього класу як основи громадянського суспільства, подальшу демократизацію суспільних відносин, формування нових норм і цінностей соціальної поведінки, оновлення основи соціальної солідарності та відповідальності [33].

Основними проблемами сучасної української економіки, що заважають і розвитку середнього класу, є: високі податки, надмірне регулювання та широкий контроль за підприємництвом, існування фінансово-промислових груп майже в кожній галузі та сфері економіки, які разом з владою контролюють бізнес, а також бюджетні державні та місцеві кошти. Поширення «тіньової» моделі соціально-економічних відносин призвело до обмеження легальної зайнятості та можливостей отримання доходу, ускладнивши розвиток малого та середнього бізнесу. В результаті національний середній клас фактично позбавлений однієї з основних статутних ознак – можливості захисту демократичних прав і свобод, що призвело до звуження каналів реалізації публічної політики. Кількість роботодавців (фізичних осіб) та власників малого бізнесу постійно збільшується. Однак через несприятливий підприємницький клімат значна частина малого бізнесу змушена йти в тінь.

Побудувати адекватне громадянське суспільство, брати участь у політичному та соціальному житті держави та контролювати владу, без належного середнього класу в державі, йому не вдасться [34].

Для України життєво важливо мати платоспроможний та розвинений середній клас, представники якого брали б найактивнішу участь у суспільному житті, сприяли розвитку інститутів громадянського суспільства, які не залежать від прямого втручання влади. Завдяки цим інституціям можна буде відстоювати інтереси та впливати на державну політику [30].

Особливістю формування середнього класу в Україні є те, що, порівняно із західноєвропейськими країнами, його основу складають не підприємці, а спеціалісти - працівники. З точки зору вітчизняних експертів, в Україні протягом тривалого часу формувалася експортно-орієнтована економіка, яка може бути конкурентоспроможною на зовнішніх ринках переважно за рахунок дешевої робочої сили. Звідси ми маємо унікальну ситуацію, коли більша частина висококваліфікованих працівників, які мають бути ядром середнього класу, знаходяться на межі бідності або за її межами відповідно до рівня доходів. Рівень заробітної плати таких експертів ще нижчий від середнього по країні (Додаток І).

Однією з атрибутивних характеристик середнього класу є високий рівень громадянського руху, який проявляється в різних формах – від участі у виборах представницьких органів та місцевої влади до аматорського об'єднання з метою захисту порушених прав і свобод людини, а також мешканців. Середній клас можна розглядати як соціальну основу громадянського суспільства, що виступає саме як суб'єкт громадянської діяльності. Приналежність громадян до політичних партій та громадських організацій є важливим показником для аналізу розвитку середнього класу. Водночас ця діяльність в Україні не відповідає стандартам країн Європейського Союзу: на 10 тис. населення в Україні зареєстровано 11 компаній, в Естонії - 201 організація, у Хорватії – 85 [31].

Отже, для успішного становлення та розвитку українського середнього класу мають бути закладені такі кроки:

- формування сприятливого підприємницького та інвестиційного клімату;
- перегляд регуляторної та податкової політики;
- забезпечення чесної конкуренції;
- активізація інноваційного функціонування малого та середнього бізнесу;
- дерегуляція малого та середнього бізнесу;
- зниження податкового тиску на малий та середній бізнес і населення;
- підвищення рівня життя українців.

Для розвитку малого бізнесу необхідно зробити внесок у всю економіку. Щодо малого, середнього та великого бізнесу необхідна адекватна економічна політика. Головною перевагою малого та середнього бізнесу є скоріше вирішення проблем зайнятості та одночасне забезпечення стабільного доходу працівників, ніж сплата податків. Уряду важливо усвідомити, що податки для малого та великого бізнесу не можуть бути рівними. Податки мають бути різними; їх слід збирати й утримувати різними способами. Єдина умова – має бути правильна система переходу від фіксованих податків чи спрощеної системи оподаткування до системи, яка б стимулювала зміну сплати значних податків у разі зростання бізнесу. Ця система має бути гнучкою, щоб стимулювати зростання від низького до середнього, а потім до високого.

Політика сприяння розбудові середнього класу в Україні має спиратися на підтримку працездатного населення, забезпечення значного підвищення заробітної плати, захист інтелектуальної власності та зміцнення на цих засадах позиції висококваліфікованої робочої сили, а також на підтримку підприємництва. Формування середнього класу в українському суспільстві має здійснюватися не через створення принципово нових соціальних груп, а через поступову трансформацію відповідних соціальних груп та способу їх функціонування майбутнього українського середнього класу, необхідно

підкреслити значну роль соціальної політики. Ця група має ряд адекватних важливих ознак, характерних для середнього класу європейського типу. Все, що потрібно для забезпечення принципу соціальної справедливості, - це відродити професійний престиж шляхом значного підвищення заробітної плати для представників бюджетного сектору економіки.

ВИСНОВКИ

На основі проведеного дослідження становлення та розвитку середнього класу в системі соціально-економічних відносин можна сформулювати такі узагальнення, висновки та пропозиції.

1. Середній клас це рушійна сила економіки, так як він виступає найбільшим по кількості і найстабільнішим прошарком суспільства. Існує значна кількість підходів до визначення середнього класу, які часто опираються на різні аспекти: так суб'єктивний на особисті судження індивіда, ресурсні на наявність у особи певного капіталу а власності, а комплексний на освітні, культурні та професійні характеристики, проте вони ніколи не використовуються незалежно і здебільшого для досліджень використовується перна комбінація цих факторів.

2. Система соціально-економічних відносин тісно пов'язана з середнім класом, адже вони стимулюють розвиток і в певній мірі доповнюють один одного, це створює певний взаємозв'язок, який допомагає існувати сучасному суспільству в тому стані, в якому він зараз є. Ознаки та функції середнього класу це чітко підтверджують і показують його вагомість для сучасної економіки. Існують різноманітні фактори, що стимулюють розвиток середнього класу, до яких відносяться економічні, політико-правові та соціальні, усі вони в певній мірі важливі і цей прошарок суспільства не міг би існувати в повній мірі без кожного з цих факторів. Так як існує ціла низка підходів до вивчення середнього класу, то і показники віднесення населення до середнього класу від різних організацій та дослідників досить різні. Вони залежать від домінуючого підходу, країни та соціально-економічної системи, яка в ній функціонує, тому на сьогоднішній день відсутній певний консенсус стосовно визначення середнього класу і його чітких характеристик.

3. Процес формування середнього класу в Україні характеризується суперечливими тенденціями. Несформований стан середнього класу ускладнює процес формування повноцінного громадянського суспільства. Це простежується в низьких кількісних і якісних показниках розвитку останнього

та невисокому рівні громадянської активності. Якщо в країнах Заходу питання середнього класу в основному зводиться до політичної стабільності та ефективності демократії, то в Україні також показник добробуту суспільства. Рівень доходу, який є чи не визначним для середнього класу, адже коли людина забезпечена всім необхідним то вона може виділяти час на інші речі, крім потреб у виживанні, знаходиться на доволі низькому рівні. В залежності від підходу на сьогодні середній клас в Україні займає від 10 до 40 відсотків, проте науковці схиляються до того, що в основному 10-20 відсотків можна віднести до цього прошарку суспільства. Для його подальшого розвитку та становлення необхідно в повній мірі задовільняти показники, так як здійснення структурних перетворень економіки, формування особливої світоглядної позиції, зміни в психології суспільства, перегляд стереотипів поведінки.

4. На прикладі Польщі, яка на початку дев'яностих років була в дуже подібній ситуації, що й Україна, ми змогли дослідити, що для формування міцного середнього класу необхідне здійснення чималої кількості реформ. Уряд Польщі здійснював реформи по децентралізації, стимулював розвиток малого та середнього бізнесу, реформував освіту для підвищення кількості кваліфікованих працівників, що допомогло вийти Польщі на європейський рівень по частці середнього класу в країні. Україні необхідно використовувати польський досвід як приклад до наслідування, адже наші країни багато в чому подібні. Сьогодні Україна рухається в тому ж напрямку, проте з перемінним успіхом, адже якщо реформа децентралізації та освітня реформа проходять доволі успішно, то малий і середній бізнес доволі сильно зарегульований, що заважає нашій державі використовувати один з основних ресурсів для стимулювання середнього класу.

5. Підприємницька діяльність у формах структур малого та середнього бізнесу має значний потенціал для формування середнього класу в Україні. За умови поступового вдосконалення механізмів державного регулювання, підвищення рівня управління та професіоналізму у веденні підприємницької діяльності цей потенціал можна трансформувати в реалії. Це підтверджує

досвід розвинених країн з ринковою економікою. Ефективність подолання наслідків економічної кризи, подальше просування країни на шлях соціально-економічного прогресу, європейська інтеграція та посилення її глобальної конкурентоспроможності - все це багато в чому залежить від рівня розвитку малого та середнього класів, результату партнерських відносин між влади та бізнесу, повною мірою враховуючи інтереси обох сторін. Для розвитку малого бізнесу необхідно зробити внесок у всю економіку. Щодо малого, середнього та великого бізнесу необхідна адекватна економічна політика. Головною перевагою малого та середнього бізнесу є скоріше вирішення проблем зайнятості та одночасне забезпечення стабільного доходу працівників, ніж сплата податків. Уряду важливо усвідомити, що податки для малого та великого бізнесу не можуть бути рівними. Податки мають бути різними; їх слід збирати й утримувати різними способами. Єдина умова – має бути правильна система переходу від фіксованих податків чи спрощеної системи оподаткування до системи, яка б стимулювала зміну сплати значних податків у разі зростання бізнесу. Ця система має бути гнучкою, щоб стимулювати зростання від низького до середнього, а потім до високого.

6. Подальше формування середнього класу за допомогою державної соціальної політики має здійснюватися за такими пріоритетними напрямками:

- побудова системи соціального захисту населення;
- організація закладу підтримка середнього класу;
- забезпечення зайнятості;
- підвищення людського потенціалу;
- формування трудового потенціалу.

Основою середнього класу мають бути також спеціалісти - представники сфери освіти, медицини, державного управління. Нині ці групи претендують на зарахування до середнього класу (за рівнем освіти, ідентифікацією з середнім класом), хоча рівень їх матеріальної забезпеченості не відповідає їхньому внеску у розвиток держави.

Таким чином, пріоритетні напрямки діяльності держави політикою формування середнього класу в Україні має бути зміцнення фінансових умов шляхом забезпечення достатнього рівня заробітної плати спеціалістів та висококваліфікованої робочої сили, а також підтримки малого та середнього бізнесу. У разі розвитку середнього класу в українському суспільстві буде викорінений конфлікт, характерний для біполярних соціальних систем, і Україна органічно увійде до європейської спільноти. Якщо кількість середнього класу в суспільстві зменшиться, Україна може втратити основу демократичного розвитку та соціальної стабільності. Політика сприяння розбудові середнього класу в Україні має спиратися на підтримку працездатного населення, забезпечення значного підвищення заробітної плати, захист інтелектуальної власності та зміцнення на цих засадах позиції висококваліфікованої робочої сили, а також на підтримку підприємництва. Формування середнього класу в українському суспільстві має здійснюватися не через створення принципово нових соціальних груп, а через поступову трансформацію відповідних соціальних груп та способу їх функціонування майбутнього українського середнього класу, необхідно підкреслити значну роль соціальної політики. Ця група має ряд адекватних важливих ознак, характерних для середнього класу європейського типу. Все, що потрібно для забезпечення принципу соціальної справедливості, - це відродити професійний престиж шляхом значного підвищення заробітної плати для представників бюджетного сектору економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Клейнер Г. Системна економіка як платформа розвитку сучасної економічної теорії// Питання економіки. – 2013. – № 6. – С. 4–28.
2. Корнаї Я. Системна парадигма// Питання економіки. – 2002. – № 4. – С. 4–17.
3. Онуфрієва А.С. Середній клас як економічна система // Фундаментальні та прикладні дослідження у сучасному світі: Матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції. – СПб: Інформаційний видавничий навчально-науковий центр «Стратегія майбутнього», 2015 № 12-2. – С. 75-79.
4. Еволюційна та інституційна економічна теорія: дискусія, методи та додатки / за ред. А.Ю. Архипова, С.Г. Кірдіна, Е.М. Мартишин. – СПб.: Алетейя, 2012. – 368 с.
5. Arab Middle Class. Measurement and role in driving change. – United Nations, Beirut: Economic and Social Commission for Western Asia, 2014. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <https://www.unescwa.org/publications/arab-middle-class-measurement-role-change>
6. Heather Boushey та Adam S. Hersh. American Middle Class, Income Inequality, і Strength of Our Economy. – Center for American Progress, 2012. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: https://cdn.americanprogress.org/wpcontent/uploads/issues/2012/05/pdf/middle_class_growth.pdf
7. The Global Wealth Report 2015. – Zurich: Credit Suisse AG Research Institute, 2015. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <https://publications.credit-suisse.com/tasks/render/file/?fileID=F2425415-DCA7-80B8EAD989AF9341D47>
8. К. Волес, К. Харпфер. Деякі риси нового середнього класу в посткомуністичних країнах центральної та східної Європи [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/cross/page283.html>

9. Для розвитку економіки України середній клас не обов'язковий [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.feg.org.ua/news/foundation_news/dlya_rozvitku_ekonomiki_ukrayini_seredniy_klas_ne_obov_yazkoviy.html

10. Аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2014. – № 1-2. – 97 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NBIO_Srdn_kls_1_2_fnl_A4_N.pdf

11. Д. Боярчук. Скільки коштує держава [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/publications/2013/03/21/367107/>

12. Doing business 2017: Equal opportunity for all [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.doingbusiness.org/~media/wbg/doingbusiness/documents/profiles/country/ukr.pdf>

13. Рябічко О. В. Державна політика регулювання підприємницької діяльності: формування механізмів [Електронний ресурс] – Режим доступу: // http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apdu/2011_1/doc/2/12.pdf

14. Оплата праці та соціально-трудова відносини у 2016 році. Статистичний бюлетень [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/bl/03/bl_opstv1216_pdf.zip

15. Forecast of the global middle class population from 2015 to 2030, by region [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.statista.com/statistics/255591/forecast-on-the-worldwide-middleclass-population-by-region/>

16. Середній клас в Україні: уявлення і реалії [Електронний ресурс] // Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова – Режим доступу: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2016_Seredn_klas.pdf

17. Слухай С. Особливості фінансової децентралізації в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://scholar.google.com/citations?>

view_op=view_citation&hl=uk&user=K1QAvcUAAAAJ&citation_for_view=K1QAvcUAAAAJ:Wp0gIr-vW9MC

18. The Covid-19 crisis in Ukraine. OECD [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.oecd.org/eurasia/competitiveness-programme/eastern-partners/COVID-19-CRISIS-IN-UKRAINE.pdf>

19. Індекс інфляції. Міністерство фінансів України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://index.minfin.com.ua/economy/index/inflation/2021/>

20. HOW THE COVID-19 PANDEMIC IMPACTED LOCAL BUDGETS IN UKRAINE [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://decentralization.gov.ua/uploads/attachment/document/818/ULEAD_COVID19_Report_Eng.pdf

21. The (Post)Covid Era: The Middle Class in Focus [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.martenscentre.eu/wp-content/uploads/2020/11/The-Post-Covid-Era-The-Middle-Class-in-Focus.pdf>

22. Міністерство фінансів України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/salary/average/>

23. Красота О. Середній клас в Україні: сутність та класифікаційні ознаки. – Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Економіка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://papers.univ.kiev.ua/1/ekonomika/articles/krasota-o-middle-class-in-ukraine-essence-and-classifications-signs_14010 .pdf](http://papers.univ.kiev.ua/1/ekonomika/articles/krasota-o-middle-class-in-ukraine-essence-and-classifications-signs_14010.pdf)

24. Громадська організація «Розвиток середнього класу» Маніфест середнього класу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.middleclass.org.ua/sredniy-klass-v-ukraine-tseli-i-zadachi/>.

25. Державна служба статистики України / Валовий внутрішній продукт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/vvp/vvp_ric/vvp_u.htm.

26. Динаміка середньомісячної заробітної плати за видами економічної діяльності в 2015–2020 роках [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/gdn/prc_rik/prc_rik_u/dszpED_u.html.

27. Зміна обсягу валового внутрішнього продукту за 2015 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/vvp/ind_vvp/ind_2020_u_n.htm.

28. Красота О. Місце та роль середнього класу у соціальній структурі сучасного суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/ekon/VKNU-ES-2014-N4-Volume2_216.pdf

29. Темпи зростання номінальної та реальної заробітної плати [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2021/gdn/tznr/tznr_u/tznr_u_bez.htm.

30. Латік В. Передумова демократичної перспективи / В. Латік // Сучасність. – 2008. – № 12. – С. 32–35.

31. Максимцев И.А. Основы наукоемкой экономики (знания – креативность – инновации) : [учебник] / Под ред. д-ра экон. наук, проф. И.А. Максимцева. – М. : Креативная экономика, 2010. – 456 с.

32. Проблеми становлення середнього класу як основи розвитку громадянського суспільства в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/265/>.

33. Дуда А. Потреба самовираження: Український середній клас чекає на силу, якій міг би довіряти / А. Дуда // Український тиждень. – 2017. – № 20. – С. 30–31.

34. Задоренко О.В. Економічні функції середнього класу в трансформаційній економіці / О.В. Задоренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2865/1/Zadorenko.pdf>.

35. Кіянка І. Ідея середнього класу як гаранта стабільного розвитку / І. Кіянка // Політичний менеджмент. – 2016. – № 1. – С. 37–43.

36. Андронік О. Л. Середній клас у системі соціально-економічного розвитку / О. Л. Андронік // Вісник Приазовського державного технічного університету. Серія: Економічні науки: зб. наук. пр. – Маріуполь: ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет», 2015. – Вип. 30. – С. 403–409 (0,5 д.а.).

37. Андронік О. Л. Механізм прогнозування динаміки зміни соціально-економічної структури населення / О. Л. Андронік // ЕКОНОМІКА: реалії часу (науковий журнал). – Одеса: Одеський національний політехнічний університет, 2014. – С. 126–134 (0,48 д.а.).

38. O’Leary, Amy. 2013. “What is Middle Class in Manhattan?”. New York Times, Jan. 18. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nytimes.com/2013/01/20/realestate/what-is-middle-class-in-manhattan.html?_r=0

39. Pew Research Center. 2012. The Lost Decade of the Middle Class. Washington, DC: August 22. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pewsocialtrends.org/2012/08/22/the-lost-decade-of-the-middle-class/>

40. Томчук-Пономаренко Н. Формування основних напрямків економіки добробуту та рівня життя населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bulletin-econom.univ.kiev.ua/wp-content/plugins/download-attachments/includes/download.php?id=1960>

41. Гражевська Н. Забезпечення конкурентоспроможності національної економіки в глобальному постіндустріальному вимірі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://scholar.google.com/scholar?cluster=10915364908346718178&hl=en&oi=scholar>

42. Pew Research Center. 2014. Most See Inequality Growing, but Partisans Differ over Solutions. Washington, DC: January 23. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.people-press.org/2014/01/23/most-see-inequalitygrowing-but-partisans-differ-over-solutions/>.

43. Vigeland, Tess. 2008. "What is the Middle Class?" Marketplace Money broadcast. January 11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.marketplace.org/topics/world/what-middle-class>.
44. Glaser, Barney G. and Anselm L. Strauss. 1967 The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research. Chicago, IL: Aldine Publishing Company.
45. Graves, Frank. 2013. Left-Right? Forward-Back?: Examining Longer Term Shifts in Values, Social Class, and Societal Outlook, unpublished paper.
46. Elwell, Craig K. 2014. The Distribution of Household Income and the Middle Class. Washington, DC: Congressional Research Service. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://fas.org/sgp/crs/misc/RS20811.pdf>
47. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2013/fin/kp_ed/kp_ed_u/arh_kp_ed_u.htm
48. Державне статистичне бюро Польщі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://stat.gov.pl/>
49. Світовий банк. Статистичні данні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://data.worldbank.org/>

ДОДАТКИ

Додаток А

Участь у конференціях та конкурсах. Тези, сертифікат учасника

Додаток А

<u>САВЕЛЬСВ СЕРГІЙ.</u> АСОРТИМЕНТНА ПОЛІТИКА ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНКУРЕНТОЗДАТНОСТІ ТОРГОВЕЛЬНИХ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ СВІТОВОЇ ПАНДЕМІЇ.....	127
<u>СЕМЕНЕНКО ВАЛЕРІЯ.</u> ОЦІНКА ПРИВАБЛИВОСТІ РИНКОВОГО СЕРЕДОВИЩА УКРАЇНИ ДЛЯ ІТАЛІЙСЬКИХ ВИРОБНИКІВ ШОКОЛАДНИХ ВИРОБІВ В СУЧАСНИХ УМОВАХ.....	128
<u>СЕРДЮК АННА.</u> ОЦІНКА ПРИВАБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНИХ РИНКІВ ПЕЧИВА ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО ВИРОБНИКА В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ.....	129
<u>СКОРИНА ЮЛІЯ.</u> ВПЛИВ COVID-19 НА РИНОК КУРЯТИНИ ЄГИПТУ.....	130
<u>ЦАРЕГОРОДЦЕВА ВІКТОРІЯ.</u> СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО РИНКУ ПАПЕРОВОЇ ПАКУВАЛЬНОЇ ТАРИ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ ТА ПАНДЕМІЇ COVID-19.....	131
<u>ЧЕХОВИЧ ОЛЕКСАНДРА.</u> ПЕРЕВАГИ І НЕДОЛІКИ СПОСОБІВ КОМЕРЦІЙНОЇ ПЕРЕДАЧІ ТЕХНОЛОГІЙ.....	133
<u>ШАТАЛОВА ЛІЛІЯ.</u> ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРИВАБЛИВОСТІ РИНКОВОГО СЕРЕДОВИЩА ФІНЛЯНДІЇ ТА УКРАЇНИ ДЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ВИРОБНИКІВ ОРГАНІЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ.....	135
<u>ШТОМА БОГДАН.</u> СУЧАСНИЙ СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО РИНКУ ПРАЛЬНИХ ЗАСОБІВ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ ТА ПАНДЕМІЇ COVID-19.....	137
<u>ШУЛЬГА МАРИНА.</u> ВПЛИВ ПАНДЕМІЇ COVID-19 НА ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВ З ВИРОБНИЦТВА МЕБЛІВ.....	139
<u>INOR SHMORHUN.</u> TRENDS OF DEVELOPMENT OF THE INTERNATIONAL ESG INVESTING MARKET.....	140
ТЕОРІЯ ТА ПОЛІТИКА ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІКИ У НОВІЙ COVID-РЕАЛЬНОСТІ	
<u>БАБИЧ ЄВГЕНІЙ.</u> ВПЛИВ COVID-19 НА СЕРЕДНІЙ КЛАС В УКРАЇНІ.....	142
<u>ЖУКОВСЬКА КРІСТИНА.</u> ВПЛИВ ПРОЦЕСУ ЦИФРОВІЗАЦІЇ НА СФЕРУ ВИЩОЇ ОСВІТИ ПІД ЧАС ПАНДЕМІЇ COVID-19.....	143
<u>ЗАВАЖЕНКО АНДРІЙ.</u> ІНСТИТУЦІЙНІ ДИСФУНКЦІЇ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ.....	144
<u>МАРЧУК ГАЛІНА.</u> СПЕЦИФІКА КОМЕРЦІАЛІЗАЦІЇ НА РИНКУ ОБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ.....	145
<u>НАКОНЕЧНА ТЕТЯНА.</u> ВПЛИВ СВІТОВОЇ ПАНДЕМІЇ COVID-19 НА ЦИФРОВУ ТРАНСФОРМАЦІЮ В УКРАЇНІ.....	146
<u>ПЕЩОРКІВСЬКА СОФІЯ.</u> ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ СОЦІАЛЬНОЇ ІНКЛЮЗІЇ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ.....	147
<u>СЕЛЕЗНЬОВА ВІОЛЕТТА.</u> АНАЛІЗ ВПЛИВУ РОСІЙСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ НА ЕКОНОМІЧНІ ОЧІКУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	148
<u>ШУМЕЙ АННА.</u> ТРАНСФОРМАЦІЯ СПОЖИВЧОЇ ПОВЕДІНКИ УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ COVID-19.....	150
<u>ЯРОВОЙ АНДРІЙ.</u> ВПЛИВ ВІЙСЬКОВОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЇ НА ЕКОНОМІКУ УКРАЇНИ.....	151
ФІНАНСОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА РЕАЛІЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ	
<u>ГОРНЄСВА МАРИНА.</u> ОСОБЛИВОСТІ ФІНАНСУВАННЯ ДОРОЖНЬОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ.....	153
<u>ГУК ДМИТРО.</u> ВПЛИВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ НА ФІНАНСОВУ СИСТЕМУ УКРАЇНИ.....	155
<u>ЖУК КАТЕРИНА.</u> РИНОК ВНУТРІШНІХ ДЕРЖАВНИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ УКРАЇНИ.....	156
<u>ІБРАГІМОВА ЛІЛІЯ.</u> ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВИХ ВІДНОСИН МІЖ УЧАСНИКАМИ КОНЦЕСІЙНОЇ УГОДИ.....	157
<u>КЛИМЕНКО ВЕРОНІКА.</u> ВПЛИВ ПАНДЕМІЇ COVID-19 НА ВИКОНАННЯ ВИДАТКІВ МІСЦЕВИХ БЮДЖЕТІВ УКРАЇНИ.....	158
<u>КУЛИК ОЛЕНА.</u> ФІНАНСУВАННЯ ПРОЕКТІВ ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА.....	159
<u>ЛИТВИНОВА ЄВГЕНІЯ.</u> АНАЛІЗ МИТНО-ТАРИФНОГО МЕХАНІЗМУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	160
<u>МАРИСЄВ СЕРГІЙ.</u> ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В УМОВАХ COVID-19.....	162
<u>ПИЛИПЧУК ВІКТОРІЯ.</u> ПОДАТОК НА ВИВЕДЕНИЙ КАПІТАЛ: ПЕРСПЕКТИВИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ.....	163

Додаток Б

Таблиця Б.1

Підходи до визначення середнього класу та їх характеристика

Підхід	Характеристика осіб, що відносяться до середнього класу	Критерії виділення	Методологічні особливості
Маркетинговий	Достатньо високий рівень якості життя і стандартів споживання	Рівень доходу або володіння певною кількістю необхідного майна	Мають обмежені можливості для визначення середнього класу і не дозволяють виділити гомогенні соціальні групи, наприклад той середній клас, який міг би розглядатися як елемент реальної структури суспільства
Суб'єктивний	Ідентифікаційно-психологічні характеристики особи, що впливають на її соціальне самовідчуття	Самоідентифікація, як представника середнього класу, власні оціночні судження стосовно свого соціального статусу	
Ресурсний	Обсяг, тип та структура ресурсів, якими володіє та чи інша людина, їх специфіка, тобто активи, на які отримуються доходи визначає позиції представників різних класів	Обсяг, тип, структура ресурсів та капіталу, якими володіє та чи інша людина чи домогосподарство. Ресурси, якими вони володіють поділяються на наступні категорії: економічний, соціальний, культурний капітал, та владний капітал.	Середній клас розмивається, відбувається розподіл на підкласи, зникає цілісний об'єкт дослідження. У межах ресурсного підходу ускладнене визначення класової належності студентів, пенсіонерів, безробітних та інших економічно неактивних громадян в певний момент часу
Комплексний	Характеристики, пов'язані з рівнем освіти та культури, наявністю низки особливостей в поведінці, визначених соціальним та професійним статусом.	Професійні, майново-дохідні характеристики, рівень освіти	На сьогоднішній день відсутня єдність в питанні того, який рівень освіти або яка сама професійна діяльність вважаються критеріями віднесення до середнього класу

Джерело: складено автором на основі [16]

Додаток В

Таблиця В.1.

Внесок основоположників досліджень соціальної стратифікації, їх погляди на розшарування суспільства

Дослідники	Характеристика суджень та основний внесок у вивчення соціальної стратифікації
М. Вебер	Першим критерієм стратифікації, що впливає на долю окремої людини, є не стільки факт класової приналежності, скільки статус індивіда на ринку, що дозволяє поліпшити або погіршити його життєві шанси. Другий важливий показник - це престиж, повага, шана, які отримує індивід зі сторони інших членів суспільства. Статусна повага, що отримується індивідами, об'єднує їх в групи, такі групи відрізняються певним способом життя, стилем життя, вони мають певні матеріальні і інші привілеї і намагаються зберігати свої права на них.
К. Девіс, У. Мур	Існування системи соціальної стратифікації пов'язане з нерівномірним розподілом благ і суспільного престижу. Головна функціональна причина, яка пояснює універсальне існування стратифікації, пов'язана з тим, що будь-яке суспільство неминуче стикається з проблемою розміщення індивідів всередині соціальної структури і стимулювання їх всередині цієї структури.
П. Бурдьє	Можливості соціальної мобільності визначаються різними видами ресурсів, або «капіталів», які мають індивіди, - економічним капіталом в різних його формах, культурним капіталом, символічним капіталом. У сучасних суспільствах вищі верстви здійснюють відтворення своїх позицій
М. Кон	тісний зв'язок між стратифікаційною позицією і цінностями індивіда. Для тих, хто володіє високим соціальним статусом, відчуває себе компетентним членом прихильного до нього суспільства, має основну цінність у вигляді у установки на досягнення цілей на прагнень. Навпаки, для більш низьких соціально-стратифікаційних позицій, на яких люди бачать себе менш компетентними членами байдужого або ворожого до них суспільства, характерний конформізм, слідування за основною масою людей.

Джерело: складно автором на основі [3]

Додаток Г

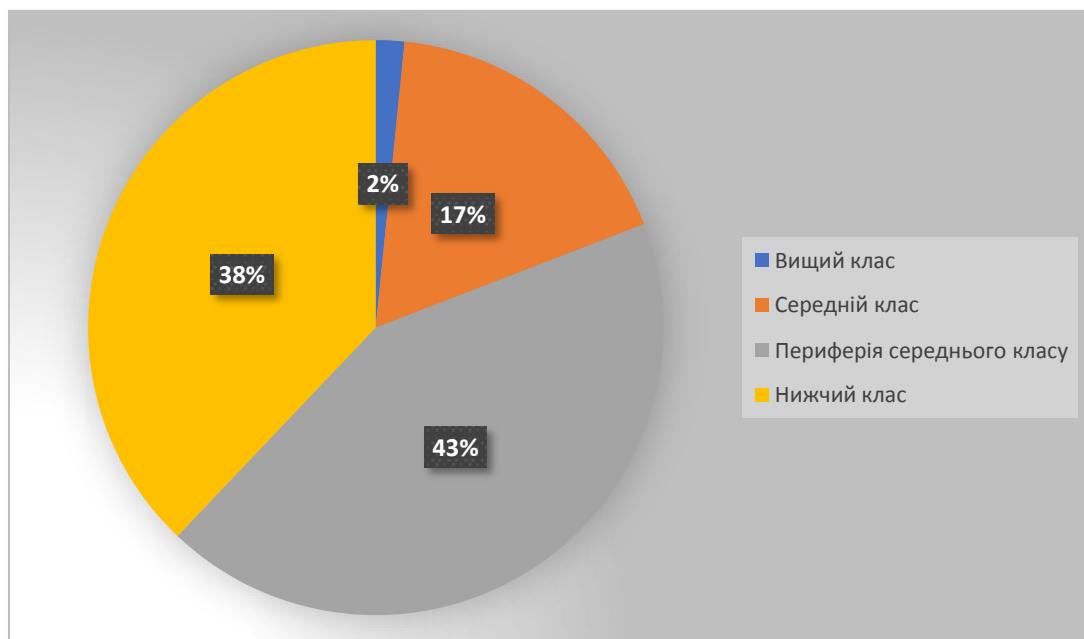

Рис. Г.1. Структура суспільства в Україні на 2020 рік по суб'єктивному визначенні

Джерело: складено автором на основі [16]

Додаток Г

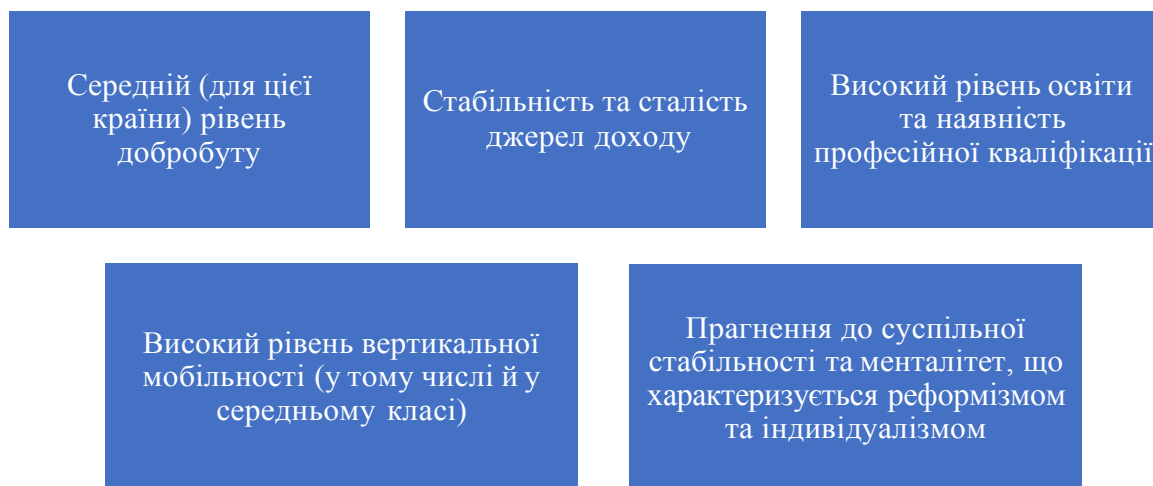

Рис. Г.1. Ознаки середнього класу

Джерело: складено автором на основі [15]

Додаток Д

Таблиця Д.1.

Функції середнього класу як об'єктної системи

№	Загальні функції об'єктних систем	Конкретні функції середнього класу
1	Виробництво довгострокових приватних благ (результат виробництва як основної функції об'єктної системи)	розвиток людського капіталу представників середнього класу (інвестиції в освіту та здоров'я)
		накопичення фізичного капіталу (інвестиції у фізичний капітал)
2	Виробництво довгострокових суспільних благ (результат споживання як додаткової функції об'єктної системи)	збільшення кількості підприємців у країні - результат споживання середнім класом накопиченого фізичного та людського капіталу
		запит на політичні та економічні інститути, що сприяють підвищенню інвестиційного клімату в країні та економічному зростанню (наприклад, захист приватної власності, розширене відтворення суспільних благ, прозорість судової та владної структур)

Джерело: побудовано автором на основі [8].

Додаток Е

Таблиця Е.1

Оціночні показники віднесення населення до середнього класу від
різних організацій, дослідників

Джерело (організація, дослідник)	Одиниці виміру	Діапазон		Критерії
		мінімальний	максимальний	
ООН	Дол США в день на люд.	10	100	По доходам/по витратам
ОБСЕ	Дол США в день на люд.	2-4	10-20	По витратам
ОЕСР	Медіанна зарплата, %	75	200	По доходам/
Світовий Банк	Дол. США в день на люд.	9,5	21	По доходам/
Швейцарія, банк Credit Suisse	Тис. дол США в рік на люд.	10	100	По доходам/
США, Масачусетський університет (А. Бенерджі, Е. Дюфло)	Дол. США в день на люд.	2-10	50-70	По витратам
Україна, Центр Роумкова (В. Юрчишин)	Прожитковий мінімум, люд на місяць	2	н/д	По доходам/
Україна, Міжнародні консалтингові групи	Тис. грн в місяць на родину	15	н/д	По доходам/
Україна, Рада підприємців	Тис. дол США в місяць на родину	15	н/д	По доходам/
Україна, А. Мартинюк	Мінімальна заробітна плата на люд. в місяць	4-5 мінімальних заробітних плат	11 мінімальних заробітних плат	По доходам/

Джерело: складено автором на основі [16]

Додаток Є

Таблиця Є.1

Загальна характеристика економічного добробуту світу по регіонах, 2020 р.

	Населення, млн		ВВП, трлн. Євро	Національний дохід, трлн. Євро		Національний дохід на особу, Євро
Світ	7,753	100.0%	92	78	100.0%	16,100
Європа	747	10.1%	19	16	20.5%	27,100
Європейський Союз	523	7.1%	16	13	16.7%	31,400
інші країни	223	3.0%	3	3	3.8%	16,800
Північна Америка	962	13.0%	23	19	24.4%	29,500
США/Канада	360	4.9%	16	13	16.7%	50,700
Латинська Америка	602	8.2%	7	6	7.7%	15,400
Африка	1,214	16.5%	4	4	5.1%	6,600
Північна Африка	240	3.3%	2	2	2.6%	11,400
інші країни	974	13.2%	3	2	2.6%	5,100
Азія	4,410	59.8%	44	38	48.7%	12,700
Китай	1,382	18.7%	18	15	19.2%	14,000
Індія	1,327	18.0%	7	6	7.7%	7,000
Японія	126	1.7%	4	3	3.8%	31,000
інші країни	1,575	21.4%	16	14	17.9%	14,200
Океанія	39	0.5%	1	1	1.3%	31,700
Австралія і Нова Зеландія	29	0.4%	1	1	1.3%	38,200
інші країни	10	0.1%	0.03	0.03	0.0%	5,600

Джерело: розроблено автором на основі [49]

Додаток Ж

Таблиця Ж.1

Кількість підприємств у Польщі, їх доля у ВВП та кількість працівників на
цих підприємствах в 2008-2020 рр.

Рік	Кількість активних державних та приватних підприємств, в тис.	Доля в ВВП, в %	Доля сектору МСП в ВВП, в %	Число працюючих на підприємствах, в тис.
2008	1 676,78	70,3	47,8	8 234
2010	1 777,08	70,8	47,3	8 969
2012	1 673,53	72,3	48,4	8 830
2014	1 784,60	71,8	47,3	9 029
2016	1 771,46	73,5	50,1	9 100
2018	1 914,00	74,0	49,9	9 396
2020	2 077,03	73,6	49,8	9 860

Джерело: розроблено автором на основі [48]

Додаток 3

Таблиця 3.1

Розподіл працюючого населення Польщі за рівнями спеціалізації і сферою зайнятості в 2008-2020 рр.

Рівень спеціалізації	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
Старші посадові особи і управлінці	6,3	6,7	6,7	7,7	8,1	8,3	8,3
Спеціалісти	19,6	23,1	23,5	26,7	26,0	25,7	25,5
Техніки і інший середній персонал	16,2	13,0	12,6	10,8	11,6	11,4	11,6
Офісні працівники	9,4	9,5	10,2	9,0	9,3	8,7	8,8
Працівники сфери послуг і торгівлі	8,1	8,6	8,3	10,5	10,6	11,4	11,4
Фермери, садівники, лісники і рибалки	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
Промислові працівники	17,8	16,8	16,3	14,6	14,1	14,3	14,0
Оператори машин та обладнання	13,1	12,3	12,3	11,3	11,4	12,0	12,7
Працівники при легкій роботі	9,2	9,8	9,9	8,9	8,7	8,0	7,5
Всього	100	100	100	100	100	100	100

Джерело: розроблено автором на основі [48]

Додаток И

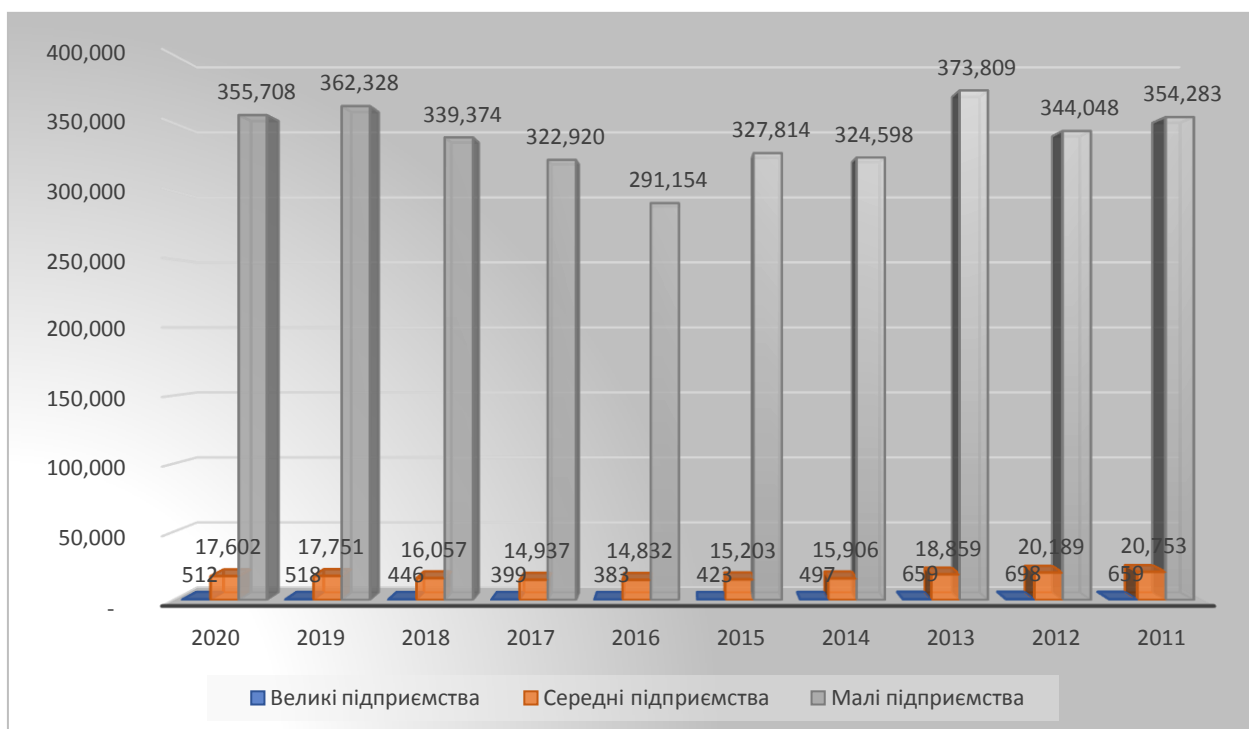

Рис. И.1. Кількість підприємств в Україні за розміром в 2011-2020 рр.

Джерело: розроблено автором на основі [47]

Додаток І

Таблиця І.1

Середня заробітна плата в Україні по сферах діяльності в 2016-2021 рр.

Вид діяльності	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Усього	5,183	7,104	8,865	10,497	11,591	14,014
Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	4,195	6,057	7,557	8,856	9,757	12,287
з них сільське господарство	3,916	5,761	7,166	8,738	9,734	11,733
Промисловість	5,902	7,631	9,633	11,788	12,759	14,902
Будівництво	4,731	6,251	7,845	9,356	9,832	11,289
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	5,808	7,631	9,404	10,795	11,286	13,488
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	5,810	7,688	9,860	11,704	11,951	13,837
наземний і трубопровідний транспорт	5,265	7,183	9,187	10,705	11,288	13,121
водний транспорт	6,974	7,590	10,467	13,057	12,807	14,473
авіаційний транспорт	24,688	31,088	35,651	27,300	21,685	28,506
складське господарство та допоміжна діяльність у сфері транспорту	6,603	8,485	10,884	12,954	13,137	14,961
поштова та кур'єрська діяльність	2,818	3,851	5,044	5,993	6,838	8,214
Тимчасове розміщування й організація харчування	3,505	4,988	5,875	6,730	6,026	8,543
Інформація та телекомунікації	9,530	12,018	14,276	17,543	19,888	25,530
Фінансова та страхова діяльність	10,227	12,865	16,161	19,132	20,379	23,975
Операції з нерухомим майном	4,804	5,947	7,329	8,626	8,981	11,142
Професійна, наукова та технічна діяльність	8,060	10,039	12,144	14,550	16,613	19,369
з неї наукові дослідження та розробки	6,119	8,212	10,259	11,649	12,882	15,179
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	3,995	5,578	7,228	8,700	9,878	11,186
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	5,953	9,372	12,698	14,785	16,443	19,048
Освіта	3,769	5,857	7,041	8,135	9,271	11,817

Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	3,400	4,977	5,853	7,020	8,848	11,616
з них охорона здоров'я	3,435	5,023	5,898	7,087	8,995	11,825
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	4,844	6,608	7,612	8,659	9,624	12,508
діяльність у сфері творчості, мистецтва та розваг	3,828	5,774	6,801	7,834	8,564	11,315
функціонування бібліотек, архівів, музеїв та інших закладів культури	3,705	5,464	6,381	7,519	8,024	10,462
Надання інших видів послуг	4,615	6,536	8,132	9,096	11,998	13,279

Джерело: [47]